

Вероніка Ярмак, Маргарита Пономаренко

Лінгвостилістика тюркізмів у сербській мові

(на матеріалі поетичних творів А. Шантича)

У контексті функціонування лексики іншомовного походження в системі будь-якої мови неможливо оминати питання історіософського характеру, тісно пов'язані з виявом найзагальніших законів діалектики в мові як найголовнішому засобі комунікації. Якщо екстраполювати даний постулат на мови, котрі належать до різних мовних сімей, то чималий матеріал для дослідження *ви-яву діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей* на їхніх синхронних зрізах дають саме сучасні сербська (індоєвропейська сім'я, південнослов'янська група) й турецька (тюркська сім'я, огузька група) літературні мови.

Мета даного дослідження — переосмислити стереотип однобічного сприйняття історичних явище крізь призму лінгвостилістичного аналізу функціонування тюрцизмів як найкологічнійшої групи орієнталізмів у поетичному дискурсі класика сербської літератури Алекси Шантича. У розвідці також робиться спроба діалектичного переосмислення турецького впливу і тлумачення його як чинника рівноправного діалогу двох культур, що мають багатовікову історичну традицію. Загалом цю проблему аж ніяк не можна назвати новою. З іншого боку, вона належить до числа невичерпних, а на початку двадцять першого століття, безперечно, вимагає і нового прочитання, й нових, продиктованих часом, акцентів. Тож як не парадоксально, навіть таке згубне явище як п'ятивікове жорстоке політичне й культурне поневолення Сербії, Боснії та Герцеговини, котре, безперечно, значною мірою гальмувало розвиток сербської мови й культури, не є однозначним в оцінці. 28 червня 1389 р. на Косовому полі зійшлися у двобої не лише два народи (серби й турки), два війська, дві релігії (православна й мусульманська), а й різні світи. Османи завойовували, грабували, палили й пљондрували, — їх прихід на Балкани означав, зокрема, руйнування й поступовий занепад високорозвиненого середньовічного сербського царства. Однак сербський народ і його мова не загинули: вони підно вистояли завдяки генетично притаманній цьому етносові витривалості, моральному потенціалові й надзвичайно високому рівню

національної культури та літературної традиції, що всупереч турецькому поневоленню й надалі розвивалася на потужному фундаменті сербської середньовічної держави, виплеканої Святим Савою. Видатний дослідник історії сербської мови академік П. Івич стверджує: «Пам'ятки мови, датовані кінцем дванадцятого і початком тринадцятого століття, демонструють нам вже сформовану сербсько-хорватську мову, багато в чому відмінну від праслов'янської» [3, 42]. Розвиток сербської мови при дворі турецьких султанів може цілком природно розглядатися як окрема тема для багатовекторного наукового дослідження. Зазначимо лише, що турецькі можновладці й представники державної еліти мали цілий штат перекладачів із сербської, — нею, відповідно, перекладалися вагомі державні документи, накази султанів, розпорядження, стосовні різних підвладних територій. Серед видатних діячів Османської імперії було й чимало етнічних сербів, вихідців із Боснії та Герцеговини (як, наприклад, славнозвісний Мехмед-паша Соколович). У праці академіка П. Івича знаходимо цікавий коментар програмного характеру:

«Про статус сербськохорватської мови при дворі султана, поряд із численними свідченнями в пам'ятках про те, що цю мову там знали, свідчить персько-арабсько-грецько-сербський фразеологічний словник, створений, на думку турецького історика Джафароглу., за часів султана Мехмета II Завойовника. Твір називається *Lugat-ı farisî, arabî ve rumî ve sirbî* і охоплює близько шістдесяти сторінок, написаних каліграфічним почерком. З уривків, що їх виокремив Джафароглу, може скластися враження, що переклад речень сербською виконав якийсь учений серб або ж носій "єкавського" фонетичного варіанта» [3, 66].

У даному контексті на особливу увагу заслуговує Боснія — специфічний ареал поширення сербської мови, де тюркізми, зокрема у межах розповсюдженого на цій території сучасного стандарту сербської літературної мови, — мають значно більшу питому вагу, ніж, скажімо, в мові Сербії та Воєводини. Тому функціонування тюркізмів як вельми колоритного лексичного шару в літературній мові цього ареалу необхідно вивчати на широкому історичному тлі, зокрема як невід'ємну рису ментальності народу.

Творчість Алекси Шантича — перлина сербського художнього письменства, а тюркізми — окраса індивідуального поетичного стилю автора та невід'ємна риса його світосприйняття. У цьому контексті слушно було б виходити з теоретичної настанови академіка А. Пецо: «Коли розпочинають вивчення мови письменника, незалежно від того, чи йдеться про дослідження граматики

цього письменника взагалі або ж лише деяких її галузей, потрібно знати два факти з його життя: а) знати його біографію: де він народився й де виріс; а також: б) яку освіту він здобув, які заклади закінчив. Ці дані потрібні тому, що від них може залежати багато інших чинників, релевантних для його творчості» [8, 71]. Якщо спроектувати цю тезу на життя і творчість А. Шантича, видатного сербського поета з Боснії і Герцеговини, то необхідно зазначити, що народився і помер він у місті Мостарі, де й провів більшу частину свого життя. Оскільки він походив із родини купців, і родичі не зуміли з належним розумінням і пієтетом поставитися до його великого таланту, то здобувати освіту А. Шантич мусив, навчаючись у торговельних школах Трієста (Хорватія) і Любляни (Словенія). Таким чином, стає зрозумілим, що мова і менталітет А. Шантича сформувалися на тлі специфічного й колоритного ареалу, який був перехрестям Європи й Сходу, де в одному лінгвоцивілізаційному середовищі разом росли діти православних сербів, сербів-мусульман, хорватів, євреїв, нащадків турків тощо, де люди ходили до різних храмів і молилися різним богам, не відчувуючи при цьому взаємної ненависті.

Отже, з огляду на вищенаведені причини, наголосимо на тому, що серед мов-донорів сербської мови турецька посідає особливе місце. Звісно, існує чимало різних потенційних вимірів лінгвістичного аналізу тюркізмів, зокрема за наступними параметрами: походження та ступінь їх адаптації (фонетичної, граматичної, формальної тощо) в сучасній сербській літературній мові [детальніше про це див., наприклад: 4, 53] з урахуванням, скажімо, особливостей словотворчого рівня, випадків, коли запозичуються не лише лексеми, а й суфікси. Ми ж здебільшого зосередимо увагу на дослідженні:

— *реалізації первісного семантичного потенціалу тюркізмів та можливої подальшої актуалізації їх основних і другорядних сем, а також*

— *стилістично-емоційного аспекту функціонування таких запозичень у поезії А. Шантича.*

Знаний лінгвіст Р. Якобсон писав, що «поезія — це мова в її естетичній функції» [15, 275]. Екстраполюючи цю думку на функціонування тюркізмів у сербській поезії, зазначимо, що кожний із них у межах поетичного дискурсу починає жити своїм власним, окремим життям, не обмежуючись рамками мікроконтексту, й іноді досить істотно відходить від свого первісного значення.

І. Почнімо з аналізу *питомої*, або ж «*автохтонної*», *турецької лексики*, яка стала окрасою художнього оформлення дискурсу

романтичної поезії А. Шантича «*Прољеће*». Лексема *душек*, яка, виступає тут в обрамленні цілої низки так званих орієнталізмів різного походження (*мирис, јоргован, башта, бехар*), є релевантною складовою стилістико-експресивної інкрустації вірша, котрий передає неповторний колорит Мостара початку ХХ ст.:

Немој, драга, ноћас да те сан обрва
И да склопиш очи на *душеку* меком! [1, 36].

Відповідне слово вживається в сучасній турецькій мові у формі «*döşek*» і має основне значення «*матрац*» або «*сінник*» [19, 153]. Щоправда, це не єдине значення наведеного слова. Проте, оскільки нашою метою є проведення паралелей між тотожними або ж близькими за значенням лексичними одиницями, у цьому разі ми вважаємо за недоцільне репрезентувати вужчі варіанти його семантичного спектру. Отже, тут ми, безсумнівно, маємо справу з яскравим прикладом запозичення саме питомої турецької лексеми. Варто акцентувати увагу на тому, як її семантика висвітлюється в авторитетних сербських і російських лексикографічних джерелах: «*Душек* — 1) матрац, сінник; 2) диванна подушка» [18, 108]; «*Душек* (тур.) — товста, прошита підстилка на ліжку, наповнена вовною» [17, 211]; «*Душек тур.* 1. матрац; 2. подушка, підголівник» [16, 218]. Зазначимо, що для тлумачення семантики аналізованої лексеми турецького походження в «Сучасному лексиконі іншомовних слів і виразів» Л. Мичуновича використано запозичення з італійської мови: *матрац* — «прокладка для ліжка, наповнена вовною, бавовною або іншим матеріалом» [16, 416], а також *кушин* — «подушка, підголовач» [16, 392]. Таким чином, логічно було б припустити наступне: оскільки сербські слова *матрац* і *кушин* виступають як тлумачення лексеми *душек*, то вони можуть уважатися її синонімами. Лексему *душек* знаходимо також і серед так званих «Вукових тюркізмів», тобто тюркізмів, зафіксованих ще Вуком Стефановичем Караджичем (творцем сербської літературної мови на народній основі, автором нової кириличної графіки й фонетичного правопису, збирача зразків народної творчості) в його «Пјеснариници», виданій 1815 р. До цього варто додати, що лексема *душек* зафіксована у Вука Караджича з поміткою*. Це означає, що автор відносить останню до «справжніх тюркізмів» і не має жодного сумніву щодо її походження [10, 51].

Промовистий коментар щодо функціонування згаданої мовної одиниці в сучасній сербській літературній мові знаходимо у праці «Над поезією Шантича» одного з найавторитетніших

дослідників мови творів художньої літератури — академіка А. Пецо. Аналізуючи низку тюркізмів у дискурсі поета, а серед них і слова *душек* і *бехар* (про останнє буде сказано далі), А. Пецо зазначає: «...Для жодного з цих прикладів, які відносяться до групи тюркізмів, у нас немає адекватної питомо сербської заміни. Іменник *душек* сьогодні є цілком звичайним на широкому просторі сербськохорватського мовного ареалу. Це вид нижньої постілі, якій дотепер не знайдено відповідної заміни власне сербського походження. А саме: це не матрац, це і не вовняна постіль, і не ліжко. Це особливий вид нижньої постілі, якій ані в семантичному плані, ані по суті не відповідає романізм *мадрац* (підкреслення наше. — В. Я.). ...Жодна заміна тут уже неможлива, якщо є прагнення дати адекватне уявлення не лише про семантичний компонент цієї частини постілі, а й про час, коли був написаний цей вірш Шантича» [9, 232]. Таким чином, іменник *душек* не лише посів місце як часто вживана лексема з певним набором притаманних їй значень, а й глибоко вкорінився у сербській мові як такий, для якого не існує дійсно адекватної за семантичним спектром питомої сербської лексеми.

Поезія А. Шантича «*Пред капициком*» також напрочуд багата на тюркізми: в ній можна виокремити декілька особливо виразних лексичних одиниць («*капицик*», «*дирек*», «*баглама*», «*хефта*»), аналіз яких нас зацікавив як із погляду етимології, так і в контексті їхньої ролі як стилістичних чинників неповторної поезики твору:

Капицик отвори, јер, мога ми дина,
Извалићу *дирек* и *багламе* тврде,
Па нека се на ме сви алими срде,
Јер за тобом, бели, умријех, Емина!

Ил' си љута на ме што по *хефту* дана
У механи сједим, нити друго марим... [1, 75].

Перший же з наведених прикладів тюркізмів викликає великий інтерес, оскільки його можна розглядати з двох позицій: по-перше, в турецькій мові слово «*капісік*» трактується, зокрема, і як зменшувальна форма від «*капі*» (двері, ворота), оскільки у даному разі йдеться про афікс *-сік*, котрий утворює від іменних основ іменники чи прикметники, що здебільшого мають зменшувально-пестливе значення [19, 684], — отже, це можна перекласти як «*дверцята*», «*ворітця*»; по-друге, «*капісік*» має ще й інше усталене значення, котре *Türkçe Sözlük* тлумачить наступним чином: «*Капісік* — ботанічний термін, котрий

означає отвір, котрий знаходиться на поверхні ембріональної клітини і утворюється внаслідок нещільності її тканин» [20, 1069]. Звичайно ж, перше значення є основним, а друге — вузькоспеціальним. Що ж до семантичного спектру цієї лексеми в сербській мові, то він варіює в межах її першого, прямого значення: «**Капицик** (тур.) — маленькі ворота; боковий вхід» [17, 333]; «**Капицик** тур. маленькі, бокові дверцята; одвірок між сусідніми дворами; двері на вході до саду» [16, 326]. Друге, термінологічне, значення турецького етимона, котре, природно, виникло на базі першого, у сербській літературній мові не представлено. Слово «**капија**» в значенні «двері» з позначкою* зафіксовано також серед «Вукових тюркізмів» [10, 58].

Слово «**дирек**» також має прямі паралелі в турецькій мові. У сербській воно вживається в наступних значеннях: «1. балка; 2. стовп» [18, 89]; «**дирек** (тур.) 1. балка; 2. дерев'яний стовп; колона; опора» [17, 187]. «Лексикон іншомовних слів і виразів» Л. Мичуновича фіксує, щоправда, й переносні значення цієї лексеми: «**дирек** тур. 1. балка; дерев'яний стовп (колона); 2. перен. голова, лідер; актор на перших ролях» [16, 203]. Варто зазначити, що це слово є, так би мовити, питомим тюркізмом, а не перським чи арабським запозиченням, які буде проаналізовано нижче. Воно може перекладатися як «**стовп**», «**стійка**», «**щогла**» або «**опора**», як стверджує Р. Р. Юсипова [19, 142], або ж як «**колона**» й, що, власне, найцікавіше, як «**найважливіша постать чи річ**» — «*Fevzi Çakmak Millî Savaş'ta temel direklerinden biridir*» («Февзі Чакмак — одна з найважливіших постатей Національної Війни») [20, 536]. До цього можна додати дещо з власних спостережень: слово «**direk**» часто вживається у значенні «**прямо**», «**прямий**» і т. д.

Лексема «**баглама**», котра в мікроконтексті поетичного дискурсу А. Шантича має значення «**бабка; завіса**», звучить турецькою майже так само, але дещо м'якше — «**bağlama**». Це питоме турецьке слово, котре правильніше було б охарактеризувати як віддієслівний іменник (**bağlamak** — прив'язувати, зв'язувати, домовлятися, утворюватися, призначати, визначати), котре має наступні значення: 1. з'єднання, поєднання; 2. перекладина, поперечина [19, 53]. Ми вважаємо за необхідне презентувати ще одне значення цього слова, яке пропонує турецьке джерело: «Саз (муз. інструмент) з трьома парними струнами, на котрому грають за допомогою плектра» [20, 180]. Російські й сербські лексикографічні джерела з незначними варіаціями фіксують ті самі значення аналізованої мовної одиниці: «1) бабка; завіса (*дверна, віконна*); частіше мн. ~е бабки; 2) баглама (народний триструнний

музичний інструмент)» [18, 23]; «баглама (тур.) — бабка на дверях» [17, 27]; «**баглама тур.** 1. тамбур з трьома струнами; 2. бабка, яка прикріплює двері до одвірка» [16, 90].

Подаючи *проміжні висновки*, зауважимо, що:

а) семантичний спектр *питомої, «автохтонної» турецької лексики*, представленій в сербському поетичному дискурсі, як правило, репрезентує основні семи своїх етимонів, тобто, в першу чергу, їхні прями значення;

б) даний аспект — це не єдина іпостась їхнього стилістичного функціонування, адже часто-густо можна спостерігати те, що тюркізми «*успадковують*» *також і переносні значення*. У таких ситуаціях, природно, можна говорити про якісно вищий ступінь їхньої адаптації в мові-реципієнті;

в) важливим аспектом адаптації тюркізмів у сербській мові є їхнє пристосування до фонетичної системи останньої, як, наприклад, у випадку з лексемою **bağlama** (маємо на увазі, зокрема, те, що ğ (yumuşak g) у турецькій не позначає окремого звука, а лише подовжує попередній);

г) для тюркізмів у сербській мові здебільшого характерна *зміна їх автентичного наголосу*, оскільки сербським лексемам не властивий наголос на останньому складі (за винятком нечисленної групи слів іншомовного походження).

II. Другу, *найчисленнішу групу запозичень з турецької мови*, коли остання виступає *лише в ролі провідника або ж своєрідного «медіума»*, становлять так звані *іранізми (персизми)* та *арабізми*. Не дивно, що перська й арабська мови як вербальні репрезентанти загального рівня високої культури відповідних країн часто ставали джерелами, з яких, у свою чергу, збагачувалася турецька мова. У цьому контексті, продовжуючи аналіз поезії А. Шантича «*Пред капициком*», пропонуємо розглянути ще одну лексичну одиницю, котра є виразним елементом поезики передостаннього рядка наведеного вище уривка («*Ил' си љута на ме што по хефту дана / У механи сједим, нити друго марим...*»), саме слово «**хефта**». Вона походить із *перської мови* від слова «**hefte**», а в турецькій вживається у формі «**hafta**» й означає «період з семи днів, котрі настають один за одним, тобто тиждень» [20, 828]. Сербські лексикографічні джерела відсилають дослідника до слова **ефта** («**хефта**» тур. — див. **ефта тур.** тиждень, сім днів; *те саме, що й хета*) [16, 259]. Такі фонетичні варіанти турцизмів притаманні сербській мові, оскільки звук **х** не є слов'янським за своїм походженням, тому останній часто «губиться», особливо в діалектах, а також у розмовній мові.

Поетичний дискурс А. Шантича як непересічне й характерне явище сербської культури є, зокрема, прекрасним ілюстративним матеріалом до теоретичних положень видатного українського й російського лінгвіста О. О. Потебні, стосовних «балансу» між зовнішньою та внутрішньою структурою слова: «У слові ми розрізняємо: *зовнішню форму*, тобто членороздільний звук, зміст, що об'єктивується за допомогою звука, та *внутрішню форму*, або ж найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст. ...Зовнішня форма є невіддільною від внутрішньої, змінюється разом із нею, без неї перестає бути сама собою, проте вона є абсолютно від неї відмінною; особливо легко відчутти цю відмінність у словах різного походження...» [11, 259]. Як відомо, у своїх теоретичних положеннях щодо внутрішньої форми, О. О. Потебня спирався на роботи В. фон Гумбольдта, якому належав пріоритет у віднесенні згаданого поняття до площини мовних явищ. Проте О. О. Потебня пішов далі: як зазначає професор Т. А. Черниш, «у Гумбольдта внутрішня форма має дедуктивно постульований характер; її існування було для нього безсумнівним, але встановлення її специфіки в окремих мовах розглядалося ним як до певної міри нездійсненне завдання, оскільки її всеосяжний визначальний вплив на різноманітні елементи, на його думку, не завжди можна ясно встановити... Потебнянське поняття внутрішньої форми орієнтує дослідника якраз на максимальне з'ясування конкретики мовних фактів, пов'язаних із відповідними явищами у структурі слова...» [14, 85].

В аналізованих фрагментах поетичного дискурсу А. Шантича ми знаходимо орієнталізми, які, природно, завжди мають у сербській мові досить точні відповідники. Проте існуючі паралелі важко назвати еквівалентами, вони є лише синонімами, котрі більшою або меншою мірою висвітлюють семантичний спектр орієнталізму, тлумачать його в іншому ракурсі, в іншому контексті тощо. Це особливо характерно й для поетичної мови А. Шантича, причому для тих випадків, коли орієнталізми, не будучи складовими складних стилістичних фігур, є водночас *невід'ємними стильотворчими елементами його поезій* та *базовими компонентами когезії тексту*. Таким чином, «внутрішня форма слова, або ноєма — це суб'єктивне розуміння об'єктивного сенсу речі, котре завдяки спілкуванню може набувати загальномовного характеру, але може залишитися й індивідуальним» [5, 7].

Серед зразків поетичного мистецтва А. Шантича, мабуть, важко знайти ще одну поезію (можливо, окрім вірша «Емина»), котра була б настільки характерною з погляду використання в ній

тюркізмів (що, у свою чергу, потрапили до турецької мови з *перської* або *арабської*), як твір «Под бехаром». Прокоментуємо спершу особливості семантичного спектру сербської лексики «бехар», котра, за даними авторитетних сербських лексикографічних джерел, кваліфікується або як тюркізм, або як запозичення з перської й означає: «перс. (bahar, весна) обл. — квітка, пелюстка квітки» [17, 48]; «бехар тур. 1. запах; 2. квітка, що навесні розквітає на фруктових деревах» [16, 104]. Зауважимо, що в сербськохорватсько-російському словнику І. І. Толстого взагалі не знаходимо цього слова; немає його і серед «Вукових тюркізмів». Безсумнівно, що дане запозичення сягає своїм корінням своєї давнини. Це слово є багатозначним, на підтвердження чого пропонуємо звернутися до різних варіантів його перекладу, котрі подає авторка «Турецько-російського словника» Р. Р. Юсипова: **bahar** 1) весна; 2) зелене листя, весняні квітки; 3) *перен.* молодість, молода пора [19, 53–54]. Паралельно науковець подає ще одне значення даної лексичної одиниці, а саме: **bahar** — прянощі [19, 54]. Як бачимо, смисл цього слова у двох мовах майже однаковий, з тією лише різницею, що в турецькій мові, все ж таки, воно частіше вживається у значенні «весна». Оскільки це запозичення видається нам досить цікавим, пропонуємо розглянути ще й ті додаткові пояснення, котрі надає таке авторитетне джерело як «**Türkçe Sözlük**» («Турецький словник»): Слово «**bahar**» походить від перського «**bāhar**» і може мати значення «квітки та листочки, котрі розпускаються на деревах у цю пору року» [20, 183]. Отже, бачимо, що слово «бехар» можна назвати тюркізмом лише тоді, коли йдеться саме про його реалізацію у сербській мові, адже турецькі дослідники відносять його до іранізмів, або, як їх ще називають, — персизмів. У контексті поняття внутрішньої форми слова цікавим є і той факт, що тлумачення значення орієнталізмів у сербській мові рідко обмежуються одним словом (як, наприклад, у випадку з лексемою «бехар» — «пелюстка квітки», «квітка, що навесні розквітає на фруктових деревах»).

Своєрідність і вишуканість семантико-стилістичної тканини вірша «Под бехаром» вочевидь ґрунтується на активному використанні тюркізмів різного походження:

Јахао сам коње, **ашиково**, пио,
Али нигде нисам 'вако **рахат** био [1, 74].

У першому ж рядку поезії зустрічаємо дієслово, утворене від застарілого в сербській мові слова «**ашик**»: «**ашик** (тур.) *застар.* коханець, милий; закоханий» [17, 25]; «**ашик** тур. кохання;

закоханий чоловік; коханець, милий; юнак, який залицяється» [16, 89]. У сучасній турецькій мові ця лексема активно вживається й досі. Розглянемо її етимологію та значення: «**Âşık** походить від **арабського** слова “**āşık**”. **1.** Закоханий, котрий відчуває нестримну любов чи прив’язаність до будь-кого або будь-чого. **2.** Назва, котру, зазвичай, дають чоловікові у парі закоханих. **3.** Народний співець “озан”, “ашик”. **4.** Слово, яке також вживається у значення “друг”, “товариш”. **5.** Неуважна, задумлива особа» [20, 136]. Р. Р. Юсипова у своєму словнику подає ще кілька можливих значень слова «**âşık**», а саме «**телепень**» та «**коханець**» [19, 38]. З останнім можна не погодитися, оскільки «**âşık**», все ж таки, переважно вживається у позитивному значенні, тобто «**коханий**», «**закоханий**», але ніяк не з негативною конотацією «**коханець**», за винятком, можливо, окремих нечастих випадків. Цікаво, що у сербській мові є дієслово «**ашиковати**», котре слід розуміти як «**залицятися до дівчини**». Варто додати, що у турецькій мові «**âşık olmak**» означає «**закохатися**» [19, 38].

Наведемо коментарі, стосовні лексеми **рахат**, із сербських лексикографічних джерел: «**рахат**» (*ар.*) *невідм.* **1.** спокійний, зручний; задоволений. **2.** спокійно, зручно, задоволено» [17, 685]; «**рахат** і **рахатан тур.** безтурботний, спокійний; задоволений; зручний; неквапливий» [16, 603]. А тепер порівняймо семантичний діапазон аналізованої мовної одиниці, звернувшись до коментарів, поданих у турецькому джерелі. Слово «**rahat**» походить від арабського «**rāhat**» і має наступні значення: **1.** Стан, коли людина не відчуває тути, розпачу, напруження, тобто — спокій; **2.** Той / те, що наганяє смуток, печаль, не змушує почуватися напруженим; **3.** Безтурботна людина; людина, котра не звертає на щось уваги; **4.** Легко, без особливих зусиль, без перешкод (**rahat bir şekilde**)» [20, 1640]. Отже, як бачимо з вищенаведених прикладів, слово «**рахат**» може мати значення «безтурботний», але в турецькій мові воно не є першим.

Низку численних лексем, які в сербській мові традиційно сприймаються як тюркізми, продовжують приклади з відомої поезії А. Шангича «*Шерифа*»:

Истом сунцу сјекну. Ко плава **кадифа**,
Прострло се небо, а вита и лака [1, 96].

Отже, «**кадифа** (*тур.* **kadife**) шовкова тканина з низько обрізаним густим ворсом на лицьовому боці; *вар.* кадива» [17, 325]; «**кадифа тур.** — якісна шовкова тканина, оксамит, плюш» [16, 316]. Турецьке лексикографічне джерело, на відміну від сербських, де

дана лексема подається з поміткою «тур.» — турецьке, свідчить про те, що слово «кадифа» не зовсім правильно було б називати тюркізмом, оскільки у турецьку мову воно прийшло з **арабської** («*katife*») і має наступні значення: **1.** Блискуча м'яка тканина, поверхню котрої вкрито волокнами визначеної довжини; **2.** Щось зроблене з цієї тканини, покрите нею [20, 1028].

Шантичева поезія «Шерифа» щедро пересипана й іншими колоритними тюркізмами **арабського** походження, як-от: **зембиь** («*зембиь тур.* — вид плетеного кошика; торба, зроблена з рогози, тріски, полотна, шкіри і т. д., яка служить для того, щоб у ній носити продукти харчування» [16, 265]); **яшмак** (*тур.*) вуаль, якою мусульманки закривають обличчя» [17, 317]; **ясмак тур.** — «тонка пов'язка, якою мусульманки закривають голову й груди» [16, 309] або ж **сабах** (*саба(х) тур.*), **сабах тур.** **1.** зоря, час перед світанком; **2.** вранішня, ранкова мусульманська молитва, заклик муедзина до поклонів» [16, 644]:

Где, **зембиь**у пуну крупних зерделија
На рамену носи, а све јој се вија
С главе **јашмак** црвен, ко **сабах** на вису [1, 96].

Проаналізуймо турецьку лексему «**zembil**» з погляду її етимології та значення: вона походить від **арабського** «**zembil**» [20, 2229] і має кілька значень, наприклад, «зроблена з соломи чи очерету сумка з ручкою» [19, 676]; також є похідне «**zembil otu**», котре перекладається як «очерет» [19, 676].

Яскрава образність поезії «Шерифа» буквально занурює читача в екзотичну атмосферу Мостара. Спробуємо розглянути дві останні лексеми (**яшмак** і **сабах**) із погляду етимології та функціонування їх відповідників у турецькій мові.

У сучасній турецькій мові слово **yaşmak** вважається застарілим і тлумачиться наступним чином: «**1.** Тонка накидка для голови, котра залишає відкритими очі й одягається разом із ферадже (верхньою накидкою для жінок); **2.** Накидка, яка закриває і голову з обличчям, і уста» [20, 2144].

Проаналізовані «питомі» тюркізми та орієнталізми можна, поза всяким сумнівом, розглядати як вербальний, граматикалізований вияв етнічного стереотипу, детермінованого «культурою, впорядкованою й фіксованою структурою етнічної свідомості, що уособлює результат пізнання дійсності етнічною спільнотою і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею інтеріоризованих предмета, події, явищ. Етнічний стереотип закріплюють у свідомості людини етнічні традиції, обряди, ритуали, звичаї,

вірування, ...особливості мовленнєвої й невербальної поведінки тощо. Серед етнічних стереотипів етнолігвісти виокремлюють, зокрема, гетеростереотипи, які ...оцінюють представників інших етносів...» [12, 147].

Ми проаналізували чимало прикладів тюркізмів, які органічно увійшли до лексичного складу сербської літературної мови. Ці лексеми належать до різних частин мови: здебільшого серед них фіксуємо іменники, дієслова тощо. Останній приклад, зокрема, доводить, що сербська мова засвоїла через турецьку навіть вигуки, один із яких, зокрема, є виразною стилістичною інкрустацією поезії «Шерифа»:

...**Аман**, што је кршна, и сјајна, и ведрa! [1, 96].

Ось які тлумачення щодо наведеного вигуку знаходимо в сербських лексикографічних джерелах: «**Аман** — *ана* (*тур.*) 1. Милість, прощення, вибачення; прощання; 2. Йй-богу!» [17, 9]; «**Аман тур.** — 1. милість, помилування, прощення; 2. віросповідання, віра; дане слово; 3. як виклик: йй-богу! Змилуйся!; Так і є!» [16, 45]. Надзвичайно цікавим видається відповідне слово, котре є дуже багатозначним і в турецькій мові. Звернімося до коментарів із цього приводу, котрі надає «**Türkçe Sözlük**»: «Вигук “**аман**” походить з **арабської** мови від слова “*amān*” і має такі значення: 1. Слово, котре вказує на те, що той, хто його промовляє, потребує допомоги — “*Aman Allah'ım!*” (“Боже мій!”); 2. Слово, котре вказує на те, що людина просить пробачення чи помилування — “*Aman, bir daha uurtat!*” (“Господи, я більше так не робитиму!”); 3. Слово, котре передає роздратування чи гнів — “*Aman bırak beni!*” (“Господи, та дай же мені спокій!”); 4. Слово, котре вказує на прохання — “*Aman, acele etmeli, vakit geçiyor!*” (“Боже мій, нехай він поспішить, бо час спливає”); 5. Слово, котре вживається з метою привернення уваги — “*Aman, çosiğa iyi bakın!*” (“Боже правий, та дивіться ж добре за дитиною!”); 6. Слово, котре вказує на те, що людині щось надзвичайно сподобалося — “*Aman ne güzel şey!*” (“Боже, яка краса!”); 7. Слово, котре означає подив — “*Aman efendim, bana öyle şeyler söylediy ki donakaldım*” (“Боже правий, він мені таке розповів, що я аж зачяк від жаху” [20, 87].

Підсумовуючи здійснене дослідження, зауважимо наступне:

1. Стилістичне функціонування тюркізмів у дискурсі видатного сербського поета Алекси Шантича дає показовий матеріал для дослідження виявлення в мові діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей, розстановки нових акцентів у переосмисленні стереотипів однобічного сприйняття історичних явищ,

а також для перегляду турецького впливу і тлумачення його як чинника *рівноправного діалогу двох культур*. Крім того, наявність тюркізмів у довершених зразках сербської поетичної мови створила передумови для появи їх художнього *переосмислення саме з погляду слов'янського менталітету*. Останнє, в свою чергу, створює неповторний «мікс», «родзинку» самобутності сербської поетичної традиції.

2. Органічною складовою сербського художнього дискурсу стали лише ті «автохтонні» тюркізми або орієнталізми, які «вижили» впродовж століть, розпочали самостійне життя й довели тим самим своє право на існування. Більше того, — деякі з них, не маючи прямих відповідників у сербській мові, істотно збагатили сербську літературну традицію, тому на сучасному етапі з повним правом можна говорити про їх абсолютно природну *інтеграцію до поетичного лексикону*.

3. Слід звернути увагу на характер реалізації в сербському поетичному дискурсі семантичного спектру так званих «автохтонних» тюркізмів або ж орієнталізмів (іранізмів, арабізмів тощо), коли турецька мова *лише виконує функції «медіума»*. Як правило, в таких випадках спостерігаємо наявність *не лише основних сем етимонів тюркізмів, тобто їх прями значення, а й «успадкування» переносних значень*, що свідчить про якісно вищий ступінь їх адаптації в мові-реципієнті.

У цьому плані можемо спостерігати різні ситуації:

а) коли основна сема тюркізму залишається на першому місці і в сербській мові;

б) коли на перший план у сербській мові виходять інші семи, котрі в турецькій мають маргінальне значення;

в) коли тюркізм приживається як основне слово й носії мови вже не сприймають його як запозичення;

г) коли іноді паралельно функціонує питоме слов'янське слово й важко визначити, яке з них в сербській мові превалює;

д) коли тюркізм не має паралелей у сербській мові й, відповідно, відноситься до безеквівалентної лексики при перекладі.

4. Релевантним аспектом адаптації тюркізмів у сербській мові є їх пристосування *до фонетичної системи останньої*, а також *зміна їх автентичної акцентуації*, оскільки сербській мові не властивий наголос на останньому складі (за винятком нечисленної групи слів іншомовного походження).

5. Тюркізми й орієнталізми в поетичному дискурсі А. Шантича демонструють величезний потенціал *внутрішньої форми слова* і надають змістовний матеріал для *контрастивних досліджень*.

6. У даному контексті вважаємо за доцільне бодай побіжно окреслити ще одну потенційну лінгвістичну проблему, аналіз якої не є безпосередньою метою даної статті, але знехтувати нею не можна. Йдеться про так звану «множинність художніх кодів». Завдяки своєму неповторному колориту орієнталізму на кшталт **шедрван, бехар, сабах, ашик** тощо часто створюють труднощі для перекладача, перед яким постає нелегке завдання повноцінно й адекватно відтворити їх засобами певної мови, навіть спорідненої слов'янської. Тому їх часто-густо відносять до групи так званої «безеквівалентної» лексики. На думку професора Ю. М. Лотмана, дана обставина ускладнюється й тим, що «художня комунікація має одну цікаву особливість: звичайні види зв'язку знають тільки два випадки відношень повідомлення на вході й виході каналу зв'язку — збіг або незбіг. ...Річ у тім, що тому, хто сприймає текст у цілому ряді випадків, доводиться не лише за допомогою певного коду «дешифрувати» повідомлення, але й встановити, якою “мовою” закодовано текст» [6, 34; 35]. Продовжуючи свою думку, дослідник говорить про випадки, в яких той, хто слухає (у даному разі читач), «намагається дешифрувати текст, користуючись іншим кодом порівняно з тим, хто його створив» [6, 35]. Аналізуючи проблему адекватного відтворення тюркізмів у російських і українських перекладах сербської народної поезії та підсумовуючи перекладацький досвід у цій царині, доктор філологічних наук Д. Айдачич виділяє кілька найхарактерніших перекладацьких рішень і найгіршим із чотирьох перекладацьких підходів вважає той, коли «запозичене слово (тюркізм) неадекватно перекладається словом із мови перекладу... Помилкові переклади тюркізмів... пояснюються недостатньою мовною та країнознавчою поінформованістю перекладачів» [2, 65]. Насамкінець додамо, що поетичний дискурс є тією галуззю функціонування слова, де особливо актуалізується мистецтво перекладача, — адже кожна лексема, а надто «безеквівалентна» лексика має бути відтворена з граничною точністю. Видатний російський поет В. А. Жуковський недарма зазначав: «Переводчик в прозе — раб, а в поезии соперник».

Література:

1. Шантић А. Пјесме. — Београд: БИГЗ, 1990. — 138 с.
2. Айдачич Д. Тюркізми в російських та українських перекладах сербської народної поезії // Славистичні дослідження: фольклористичні, літературознавчі, мовознавчі. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. — 307 с.

3. *Ивић П.* Преглед историје српског језика. — Т. VIII. — Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998. — 340 с.
4. *Јармак В.* Особине промене и асимилације лексики страног порекла у савременом српскохрватском језику // Тезе и резимеа 26. међународног научног састанка слависта у Вукове дане. «Српска књижевност и Свето Писмо» и «Међуоднос грамматики и речника у српском језику». — Београд-Манасија: Међународни славистички центар на филолошком факултету, 1996. — С. 53.
5. *Камчатнов А. М.* А. А. Потебня и А. Ф. Лосев о внутренней форме слова // Русский филологический вестник. — 1998. — № 1/2. — С. 35–54.
6. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста. — СПб.: Искусство-СПБ, 1998. — 285 с.
7. *Пецо А.* Један поглед на турцизме у писаној ријечи Иве Андрића // Писци и њихов језик. — Београд: Просвета, 1995. — С. 333–345.
8. *Пецо А.* Језичким стазама Десанке Максимовић. — Београд: Просвета, 2000. — 276 с.
9. *Пецо А.* Над Шантићевом поезијом // Писци и њихов језик. — Београд: Просвета, 1995. — С. 226–244.
10. *Пецо А.* Вукови турцизми // Писци и њихов језик. — Београд: Просвета, 1995. — С. 47–70.
11. *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика. — М.: Высшая школа, 1990. — 324 с.
12. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля-К, 2006. — 716 с.
13. *Чередниченко О. І.* Про мову і переклад. — К.: Либідь, 2007. — 248 с.
14. *Черниш Т. О.* Внутрішні форми мовних одиниць і проблеми мовного образу світу. — С. 83–88.
15. *Якобсон Р.* Работы по поэтике. — М.: Прогресс, 1987. — 461 с.

Лексикографічні джерела:

16. *Мићуновић Љ.* Савремени лексикон страних речи и израза. — 2. проширено изд. — Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1991. — 865 с.
17. *Московљевић М.* Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником. 2. изд. — Београд: КИЗ Арлон, 1990. — 1023 с.
18. *Толстой Н. И.* Сербскохрватско-русский словарь. — 7 изд., стереотипное. — М.: Русский язык, 2001. — 731 с.
19. *Јусипова Р. Р.* Турецко-русский словарь. Türkçe-Rusça sözlük. — М.: Русский язык-Медиа, 2007. — 692 с.
20. *Akalin Ş.H., Toparlı R., Gözaydın N.* Türkçe Sözlük. — Ankara: Saray Matbaacılık Kâğıtçılık Kırtasiyecilik Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti., 2009. — 2243 s.